

Сатарбаев А.М., Садиров З.К.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАРАНДЫК КООМДУН ТҮПТӨЛҮҮ
ТАРЫХЫНАН**

Сатарбаев А.М., Садиров З.К.

**ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

A.M. Satarbaev, Z.K. Sadirov

**THE HISTORY OF THE FOUNDATION OF CIVIL SOCIETY
IN KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 329.7 (575.2) (04)

Макалада Кыргызстанда жарандык коомдун түптөлүү тарыхы, андагы алгачкы кадамдар жана бул көрүнүштөгү көйгөйлөр тууралуу анализ каралат.

Негизги сөздөр: жарандык, түптөлүшү, цивилизация, байланыш, адамзат, саясат, укуктар.

В статье рассматривается история становления гражданского общества в Кыргызстане и дается анализ о проблемах данного явления.

Ключевые слова: гражданский, становление, цивилизация, связь, человечество, политика, права.

This article deals with the history of the development of civil society in Kyrgyzstan and the analysis on the problems of this phenomena.

Key words: civil, formation, civilization, communication, humanity, politics, law.

Дүйнөлүк адамзат цивилизациясынын тарыхында ХХ-кылымдын 50-70 жыл аралыгында “жарандык коом”¹ деп аталган коомдук мамлекеттин өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизип, коомдогу демократиялык туруктуулуктун негизги шарттары катары каралып келет. Окумуштуулар арасында жарандык коомдун жүздөн ашуун аныктамалары бар. Анын негизин демократия менен жарандык коомдун ортосундагы өз ара байланыштар түзөт. Америкалык окумуштуу, Филипп Шмиттердин Калифорния университетинде 1993-жылы жасаган илимий баяндамасында жарандык коом демократияны жаратпайт, бирок коомду демократиянын айланасына бириктире алат деп көрсөтөт. Тигил же бул өлкөнүн демократиялык өнүгүүсүндө жарандык коом башка коомдук институттар, мамлекеттик эмес уюмдар, менен бирге эриш-аркак жашап туруу менен бирин бири толукташат.

Ф. Шмиттин аныктамасы боюнча жарандык коом өз алдынча уюшулган же өзүнөн-өзү пайда болгон мамлекет менен коомдун мүчөлөрүнүн арасында ортомчулук катары аракеттенген топтордун аракеттеринин жыйындысы катары саналат. Окумуштуу жарандык коомдун төмөнкү белгилерин көрсөтөт, эки тараптан автономияга ээ (б.а. мамлекеттен жана атуулдардан); жамааттык (коллек-

тивдүү) негизде аракеттенет; башкалардын укуктарын тебелеп-тепсебейт же өзүнө ыйгарып албайт; жарандык, атуулдук укуктук негизде жашайт же жарандуулук (англис тилиндеги термин civility)². Бул эрежелерди жарандык коомдун ичиндеги топтор: түрдүү “өкмөттүк эмес уюмдар (НПО, ӨЭУ), бирикмелер, ассоциациялар ж.б.) сактоого тийиш. Ошол эле эрежелерди мамлекет да, башка экономикалык жамааттар да (фирмалар, чарбалык жамааттар), үй-бүлөлөр да таанып, аны сактоого аракеттенүүсү зарыл. Болбосо, жарандык коомго жамынып, тигил же бул уюм мамлекеттик легитимдүү бийликти узурпациялап (тартип, күч менен ыйгарып) алышы мүмкүн.

Жарандык коом жөнүндө кыргыз саясат таануучуларынын да аныктамалары бар. Мисалы, алар жарандык коомду “конституциялык укук теориясынын алкагында турган, экономика, маданият жана башка коомдук жашоо чөйрөсүндө адамдардын турмуш шартын камсыздандырган, социалдык топтордун, инсандын түрдүү кызыкчылыктарын, талаптарын канааттандырган жана ишке ашырган формалдуу жана формалдуу эмес, мамлекетке көз карандысыз жана аны менен бирге жашоочу коомдук турмуштун өзгөчө чөйрөсү, коомдук мамилелердин жыйындысы” катары карашат³. Демек жарандык коом көбүнчө социалдык жактан аз камсыз болгон жана ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыгын коргогон жана мамлекеттик бийликтин алар жөнүндө кам көрүүсүн талап кылган кыймылдын жыйындысын билдирет.

Ошентип, жарандык коомдун эң негизги максаты – мамлекеттин башкаруу саясатына таасир көрсөтө алуу болуп саналат. Жарандык коомдун катышуусу менен бийликтин мыкты чечимдерди кабыл алуусуна шарт түзүлөт, анткени жарандык коом социалдык топтордун ичиндеги үмүт-тилектерди, керектөөлөрдү аныктап, түзүп, турукташтырат. Анын натыйжасында бийлик такталган, туура, жарамдуу маалы-

² Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. // Полис (“Политические исследования”), М., 1996. № 5. 16-27-бб.

³ Караңыз: Юридикалык аталыштар менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш долбоору, авторлор жамааты. – Б.: 2005; Жарандык коом. //http://kyrgyzinfo.ru/files/rss.php?topic=322, 1 апр 2013 01:48:11; ky.wikipedia.org/wiki/ 12 Ноябрь (Жетинин айы) 2012, 07:28

¹ Адабияттарда кээде “граждандык” же “атуулдук” коом деп да берилип келет.

маттарга ээ болуп, башкаруу процессинде аларга таянуу менен иш алпарат⁴. Теориялык жактан алганда, жогору жакта белгилегендей жарандык коом Кыргызстанда ХХ кылымдын 80-жылдарынын ортосунан баштап түптөлүү процессин баштап, анын калыптанышы эгемендүү Кыргызстандын акыркы 20 жылдын ичинде жүргөндүгү маалым.

Кыргыздар өздөрүнүн тарыхый өнүгүүсүндө көчмөн демократиялык (номаддык) цивилизациясынын өкүлдөрүнүн бири болуп саналышат. Демократия, албетте анын айрым бир жөнөкөй элементтерин Манас эпосунан да байкоого болоорун манас таанучулар илимде далилдешүүдө. Бул баалуулуктар коомдук жашоо эрежелери катары гана эмес, социалдык институт (коомдук уюм) катары да жашап келген. Айтсак, курултай, аксакалдар кеңеши, кыргыздардын нарктуу салты экендигин бул пикирди далилдеп турат. Аталган коомдук маданият менен кыргыз эли XIX кылымдын аягына чейин жашап келген. Кыргызстандын Орусияга каратылышы, андан кийинки советтик коомдогу жашоо мезгилинде аталган маданияттуулук бир катар өзгөрүүлөргө дуушарланса да, анын түпкү баалуулуктары элдин эсинде сактала берген.

СССРдин кыйрашынын алдындагы “кайра куруу”, “айкындык” деп аталып келе жаткан саясий реформа мезгилинде кыргыз элинде жарандык демилгелер кайрадан тез эле жанданып, кийин эгемендүүлүк доорунда Кыргызстандын КМШ алкагында “демократиянын аралчасы” аталышына жогорудагы балуулуктар негиз болгон деп айтууга болот. Алсак, 1885-жылдан кийинки бир катар элдик талкууларда, коомдогу жандуу талаш-тартыштарда, айрыкча 1889-жылы сентябрь айында кабыл алынган мамлекеттик тил мыйзамына, 1989-жылдагы борбор шаардын айланасындагы жерлерди массалык түрдө жаштардын өз алдынча басып алуулары, бийликтин өз ишине көңүл кош мамиле жасашынан улам 1990-жылдагы Ош улуттар ортосундагы жаңжалдын чыгып кетишине шарт тузгон⁵. Бул жагдайдан карганда коомдук уюмдар жана алардын ишмердүүлүгүнө бийликтегилер маани бербегендиктеринен кабар берет.

ХХ кылымдын 80-жылдардын орто ченинде пайда болгон бир катар саясий талкуу клубдары, коомдук уюмдарды атай кетүүгө болот. Мисалы, аларга «Комсомолец Киргизии» гезитинин редакциясынын алдындагы “Демос” клубун, Фрунзедеги электрондук-эсептөө машиналары заводундагы “Замандаш” клубу, Мамлекеттик пландоо комитетинин экономика институтундагы “Позицияны”, студенттик талкуу клубдарын, маселен Политехникалык институттун студенттеринин “Замандаш” клубун, Ош жаштарынын “Ош аймагы”, Фрунзедеги жаштар-

дын “Ашар” коомдорун Москва шаарындагы кыргыз жаштарынын “Акыйкат” талкуу клубдарын кошууга болот⁶.

Ал эми активдүү жарандык кыймылдар 1990-жылдын 24-октябрында ал мезгилде Кыргыз ССРи деп аталган коммунисттик партиянын багыттагы коомдук алкакта түптөлгөн Президенттик кызмат орундун жарыяланышы жана аны менен катар өлкөдөгү саясий-экономикалык тоталитардык коммунисттик режимден, демократиялык-либералдык коомго өтүү деп түшүнүүгө болот. Кызуу жана Айыгышкан албуут талкуулар жаңы парламентке өткөн депутаттар арасында жүргөн. Ошол мезгилдеги Жогорку Кеңештин экинчи сессиясында республиканын Президенти шайланып, ал эми үчүнчү сессиясында болсо Кыргызстандын суверендүүлүгүн жарыялаган (1990-жылдын 15-декабры) Декларация кабыл алынган⁷.

1989-жылдардагы Прибалтика социалисттик Республикаларынын СССРдин курамынан чыгып кетиши, СССРдин борбору менен анын чет жакаларындагы улуттук республикалар мындан ары бирге жашай албай турганлыгы ачык болуп калган. Ошондуктан Кыргыз ССРинин ошол кездеги Жогорку Кеңеши 1991-жылдын 31-августунда мамлекеттик көз карандысыздыктын декларациясын жарыялаган⁸. Бул күн эгемендүү Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыктын күнү катары майрамдалып келет.

1991-жылдын 31-августунан кийинки орчундуу саясий окуялар катары Кыргызстандын коммунисттик партиясынын ишмердигинин 4-сентябрдан баштап токтотулушу, эгемендүү Кыргызстандын туңгуч Президентинин 12-октябрда шайланышы болуп калган⁹. Кыргызстан үчүн эгемендүүлүктүн биринчи жылы жаңы жана жаш мамлекетибиздин өнүгүүсүндөгү салтанаттуу жүрүш жылы (триумфальное шествие) болуп калды. Кыргызстанды кыска убакытта 150дөн ашуун өлкө таанып, БУУга мүчө болуп кирди. Кыргызстандын ири өлкөлөрдө элчиликтери ачылып, ал эми өлкөдө алардын өкүлчүлүктөрү, консулдуктар иштей баштады. Кыргызстанда салыштырмалуу бул процесстер тынч өтүп жатты. Алгач Кыргызстан “Республика Кыргызстан” деп аталып, 1993-жылы 5-майда кабыл алынган Конституция боюнча¹⁰ “Кыргыз Республикасы” деп атала баштады.

Алгачкы түзүлгөн коомдук уюмдарды Өкмөттүк эмес уюмдардын (мындан ары ӨЭУ) “биринчи толкуну” деп атоого болот. Алардын катарында чынында элдин турмушун оңдоого жан дили менен аракеттенген, өзүнүн Жоболорунда максаттарына

⁶ Осмонов О.Ж. Кыргызстандын тарыхы. - Б., 2007 425.

⁷ Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990 // Слово Кыргызстана, 1990, 1 января.

⁸ Декларация о государственной независимости РК // Ведомости Верховного Совета РК. - 1991. - №17.

⁹ Койчуманова Ч.У. Становление политической системы суверенного Кыргызстана. - Бишкек, 2004. - 21-б.

¹⁰ Конституция Кыргызской Республики. - Б., 1993.

⁴ Мурзакулова А.Дж. Кыргызстан: жаран жана мамлекет. //ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу. - Б.: ST.art LTD, 2013. 89-б.

⁵ Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д. История кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 2007. 281-б.

берилген, мамлекеттеги көйгөйлүү маселелерди чечүүгө көмөктөшүүгө акыйкатта аракеттенген инсандар бар эле. Мисалы, андайларга “Алейне” (1993) аттуу Кыргызстан экологиялык кыймылын, Ысык-Көл облусундагы “Үмүт” коомдук бирикмени (1991), “Адам укуктары боюнча Бюрону” (1993) жана башкаларды кошууга болор эле.

Жогор жакта биз белгилеп кеткендей жарандык коомдук уюмдардын жөнөкөй түрлөрү алгачкы жылдары пайда болуп, бирок кыргыз жарандык коомунун түптөнүү процесси негизинен эпты басып өткөн. 1992-жылдан башталган түптөнүүнүн биринчи этабында Кыргызстанда коомдук-саясий уюмдарды түзүү кыймылы күч алып, ал негизинен антикоммунисттик, демократиялык, ошондой эле улуттук коомдук уюмдар болгон. Ошол эле учурда Өкмөттө жарандык коомду тескөө максатында бир катар укуктук-ченемдик актылары, токтомдор кабыл алынган. Тагыраак айтканда 1996-жылдын 8-майында “Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси”, ошол эле жылдын 12-июлунда “Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө”, 15-ноябрда болсо “Чарба жамааттыктары жана коомдору жөнүндө” токтомдору кабыл алынган [11].

Түптөнүү дооруна караганда кыргыз жарандык коомунун өнүгүү доору бир катар багыттар менен айырмаланат. Эгер түптөнүү доорунун биринчи этабында саясий түстөгү уюмдар пайда болуп, ал эми экинчи этабында негизинен саясий эмес коомдогу социалдык маселелерге көңүл бурган уюмдар ишке киргизилген. Ошондуктан 2002-жылкы Аксы окуяларынын алдында жана андан кийин мамлекеттик аппараттын демократиялык өнүгүүгө каршы болгон тоскоолдуктары менен күрөшүү, акаевдик системанын “үй бүлөлүк” башкаруусуна каршы аракеттер, саясий куугунтуктоону ооздуктоо, сөз эркиндиги, өзгөчө коррупцияга каршы күрөш сыяктуу аракеттер басымдуулук кылат.

Ошол эле учурда эл аралык уюмдар, фонддор жана ресурстук борборлор тарабынан жарандык коомдун түрдүү уюмдарын каржылык жактан колдоо өскөн. Маселен, эки эле эл аралык уюм: Сорос фонду менен USAID 2001-2005-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасынын ӨЭУларынын түрдүү долбоорлорун жана программаларын колдоо үчүн 106 миллион америкалык доллар эсебинде каржылык грант бөлүп берген. 1991-жылдан 2005-жылга чейин АКШдан эле Кыргызстандагы демократиялык өнүгүүгө бөлүнгөн каражаттардын бардык суммасы 600 млн доллардан ашкан [12]. Бул сан аскердик кызматташууга карата бөлүнгөн каражаттардын көлөмүнөн дээрлик 20 эсе ашык.

Албетте, жарандык коомдун өнүгүшү эл катмарынын укуктук маданияты жогорулатуу, социалдык-экономикалык, маданий-руханий талаптарын канааттандырып гана тим болбостон мамлекеттик башкарууга да таасирин тийгизип жаткандыгы жакшы. Бирок, өлкөдөгү мындай демократиялык институттардын өсүүсүндө кандайдыр бир жагымсыз, кайсы бир деңгээлде кооптуу жагдай (негативный крен) да сезилип келгендигин айта кетүү абзел. Сөз Кыргызстанда аракеттенип жаткан эл аралык, жергиликтүү жарандык уюмдардын ондогон өкүлдөрү “модерндешкен батыштык либералдык демократиянын” салттуу кыргыз коомчулугуна жат элементтерин кээде байкоосуздан, айрымдары атайылап эле киргизүүгө аракеттенгендиги жөнүндө болуп жатат. Ошондой болсо да, 2005-жылдан кийин, айрыкча 2010-2011-жылдардагы саясий окуялардын мезгилинде, жарандык уюмдардын айрым өкүлдөрү мамлекеттик саясатка, коомдук турмушка таасир этип, активдүүлүгүн көрсөтө баштагандыгы кубанарлык нерсе. Парламенттик башкарууга кирген өлкө катары Кыргызстан жарандык коом өз миссиясына жооп берерлик абалга көтөрүүчү ММК жана интернет айдыны менен айкалышкан олуттуу концептуалдуу программаларды кабыл алып, ишти концептуалдуу жөнгө салуу зарыл экендигин мезгил тастыктоодо.

Адабияттар:

1. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. //Полис, М., 1996. №5. 16-27-б.
2. [Юридикалык аталыштар менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү](#). Илимий-маалымдама басылыш долбоору, авторлор жамааты. - Б.: 2005; Жарандык коом. //http://kyrgyzinfo.ru/files/rss.php?topic=322, 1 апр 2013 01:48:11;
3. Мурзакулова А. Дж. Кыргызстан: жаран жана мамлекет. //ЖОЖдорго окуу колдонмо. - Б.: ST.art LTD, 2013. -89-б
4. Плоских В.М., Джунушалиев Д.Д. История Кыргызов и Кыргызстана. - Б., 2007. - 281-б.
5. Осмонов О.Ж. Кыргызстандын тарыхы. - Б., 2007. - 425-б.
6. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990. // Слово Кыргызстана, 1990., 1 января.
7. Койчуманова Ч.У. Становление политической системы суверенного Кыргызстана. - Б., 2004. - 21-б.
8. Конституция Кыргызской Республики. – Бишкек, 2010
9. Абильдаев Э. Политическая система Кыргызстана: проблемы и перспективы. - Б., 2001.
10. Чиналиев У. Особенности становления гражданского общества в Кыргызстане. - М.: Нок, 2001.
11. Отчет о человеческом развитии. Доклад ПРООН. - Б., 2005.

¹¹ Абильдаев Э. Политическая система Кыргызстана: проблемы и перспективы. - Б., 2001.

¹² Отчет о человеческом развитии. Доклад ПРООН. - Б., 2005.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Маматов А.